

Landsbyen

*Dens opkomst,
udvikling, blomstring
og sluttelige afvikling*

STEFFEN HAHNEMANN

FORORD

Det efterfølgende bygger ikke kun på gængse forestillinger om det oprindelige agrarsamfund. Så som feudalismen med det middelalderlige samfund bygget op omkring lensvæsenet og tilknytningen klasserne imellem med bønderne som det tjenende underste lag i et afhængighedsforhold til feudalherrerne og gejstligheden.

Eller om den "danske landsby gennem 6000 år". Som er titlen på Axel Steensbergs solide og grundige værk, der bygger på en omfattende historisk og arkæologisk viden og indsigt.

Mit udgangspunkt har snarere været at se bondeerhvervet som samfundets elementært bærende struktur, der med tiden udvikler sig fra en antagelig høj grad af selvstændighed frem til en total afhængighed og underkastelse op igennem middelalderen frem til "bondefrigørelsen", som får et forskelligt forløb i de vesteuropæiske lande, men er koncentreret om slutningen af det 17. århundrede og frem til midten af 1800-tallet.

Hvordan det hele begyndte har der været mange meninger om. Og om hvornår vi ser den landsby, vi møder i middelalderen. Også arkæologerne er uenige. Så det bør vi forbigå og holde os til den landsby, som træder os i møde, vel næppe helt ny, et sted mellem højmiddelalderen og århundredet efter.

En historie om menneskehedens afhængighed af jorden og dens produkter og dermed - i de sidste årtusinder - af bonden og hans erhverv, Om udviklingen af en herskende klasse, sekulær eller gejstlig, som lader dette afhængighedsforhold udvikle sig til egen dominans og

bonden i en kontrolleret binding i bunden af det således opbyggede samfund domineret af de fra jorden frigjorte klasser. Op gennem middelalderen konger og kejsere, lensmænd og adel, bisper og præster og klosterbrødre. Senere opstår så købstæderne og borgerskabet omkring handel og håndværk, men stadig er samfundet bundet til jorden og dens afgrøder og dermed til bonden.

Landsbyen, det var gårdstederne, som lå skulder ved skulder, og kørevejen det var forten, gaden, som rummede alt det, der lå uden for gårdstederne, herunder bystævneplads og gadehusmænd. Hvor der var kirke, kirkegård og tingsted lå de på særligt indviede pladser. Hvert gårdsted har antagelig haft sin faste plads på kirkegården. Gadehusmændene, det var smeden og muligvis skrædderen og mølleren, der ydede deres afgift for deres bylod til bymændene, mens de såkaldte "inderstehusmænd", havde deres bolig indenfor rammerne af et gårdsted og ydede deres afgift til gårdstedets bonde. Landsbyens gade havde fire udgange af byen, lukket med led, i øst, vest, nord og syd.

På bystævnepladsen havde hver gård sin siddeplads, som oftest på en sten, mens hvervet som formand, oldermand, gik på skift imellem dem. På stævnet afgjordes stridigheder og mellemværender, og der blev taget stilling til fælles opgaver og udfordringer.

Op gennem middelalderen forsvinder bondens frie dispositionsret over hans anpart i den fælles bymark. De sekulære og gejstlige herremænd gennemtrumfer, at den enkelte gårds jordbesiddelse herefter er fast og uforanderlig ved forbud mod handel med jord og ved arveregler, hvorefter kun en arving kunne overtage gården.

Efterhånden kommer bønderne i et fast lejeforhold til jorddrotterne, som sætter sig i besiddelse af jorden og oftest også gårdstederne og endog gårdsbygningerne.

Den såkaldte "bondefrigørelse" betød først og fremmest en frigørelse fra landsbyfællesskabet og sidenhen, at den enkelte bonde købte sig og sin nu separate gård og dens jord af herremanden.

Dermed skifter landsbyen aldeles karakter. Flertallet af gårdene flytter i løbet af det næste århundrede ud til deres ofte fjernt fra byen liggende marklod. I stedet for de udflyttede gårde bygges huse for handlende og håndværkere og andre erhverv. Så bonden - de som overlever udskiftningen og frikøbet - får ny status, og landsbyen lever videre på anden vis. Med andelsbevægelserne i slutningen af 18-tallet og ind i første del af det 19. århundrede oplever bondefællesskabet en kortvarig genopblussen, men efter 2den verdenskrig fuldbyrdes det, som var påbegyndt, bondens underkastelse under den nye tid. Under industrialiseringen og den hastige økonomiske udvikling. Andelsbevægelserne centraliseres og forlader landsbyerne. Med den hastige teknologiske udvikling vokser byerne og landbruget oplever en teknificering, som gør karle og piger overflødige. Husmændene oplever, at de kan tjene mere som arbejdere i byen, end den nøjsomme tilværelse som sparsom jordbruger.

I løbet af et par tiår efter 2. verdenskrig forsvinder landbrugsarbejderne og husmændene og siden forsvinder også gårdene. Husene i landsbyen fyldes op med pendlere med erhverv i den nærmeste provinsby. Mejeriet er længst forsvundet og siden forsvandt også bager og købmand. Sluttelig forsvinder endog skolen.

En dominant bondekultur er længst gået i opløsning, og i løbet af de senere tiår er også det store flertal af bønder flyttet fra deres gårde.

Stadig kan vi kun overleve, hvis vi får noget at spise. Sådan har det altid været. Det har været den grundlæggende forudsætning for udviklingen af vore samfund, for dets kulturelle blomstringer og afblomstringer,

for dets civilisationer og dets ekspansive vækst. Men fastholder man denne elementære kendsgerning, at bonden og landsbyens livsform og kultur var en forudsætning for alt det, så er det lidt skræmmende, at det nu er forbi – vel til fordel for nye tider – samt at landsbyens og bondens historie er så lidet pyntelig og smigrende, for den, der prøver at forstå den.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord

Indholdsfortegnelse

DEL 1

Landsbyens oprindelse

Et meget summarisk rids over øvrighedsstrukturernes udvikling

Fra bolskifte til solskifte til egalisering

De rindende vandløb og middelalderborgene

Lidt om landsbyen efter udskiftningen

Afviklingen af den rurale livsform

En konklusion med udgangspunkt i forholdene i Danmark og Vesteuropa

Lidt om anvendelsen af samt de anvendte noter

Om begrebet Bol

DEL 2

Om udviklingen i krigsområder og i Palæstina

Generelt om landbruget i Afrika

Om Kenya med hovedvægten på landbruget

Libyen, Belgisk Kongo, Namibia, Ghana

Zimbabwe, Zambia, Mahlavi, Tanzania, Uganda, Etiopien

En slutvignet og en konklusion

Et supplement

Noter til anden del

DEL 1

KAPITEL 1

LANDSBYENS OPRINDELSE

SEKS UDKAST TIL BELYSNING AF DEN VESTEUEROPÆISKE LANDSBY OG DET GAMLE BONDESAMFUND

*Overgangen fra naturtilstand til samfundsliv skete,
da en stærk og modig mand valgtes af en gruppe
mennesker til at lede forsvaret mod ydre fjender*
(Polybs historie, 1.-5. bd. oversat af Fox Maule, 1958)

Axel Steensberg skriver, at "landsbyen i dag er et stykke museum, ... Men at vi må vedgå arv og gæld ... herunder evnen til samvirke, men også folkets sociale samvittighed – et levn af den gensidige hjælp i landsbyen."¹

Et forsøg på at forstå oprindelsen til landsbyfællesskabet

Om landsbyernes oprindelse mangler vi kildeoplysninger. Meget kan arkæologien dokumentere i landsbyudgravninger, men ikke om baggrunden for landsbyens oprindelse og om samfundslivet i disse oprindelige fællesskaber. Men at landsbyen er opstået ud fra et behov for dykningsfællesskab blandt bønder er utvivlsomt.

I 1940 skriver Axel Steensberg: Skulle man kort optrække linjerne for landsbyens udvikling i oldtiden, kan man med hensyn til jorden sige, at agerpletter omgivne af foragre til et fast agerkompleks med lange, smalle, højryggede agre, der dyrkes og høstes efter en ... aftalt plan ... Landsbyens

indre liv er blevet omformet således, at man skimter middelalderssamfundets grundformer deri: Storfamilien er afløst af arvens udstykning i hovedlodder, der har banet vejen for handelen med jord.²

Man tør vel hævde, at landsbyen i det mindste er så gammel som de første jordfordelingsenheders fremkomst i kilderne, dvs. det 6.-7. århundrede.

Man må vel antage, at bønder har søgt sammen for i fællesskab at kunne modstå de farer, der lurede der ude i mørket og for fællesskabets skyld. Et fællesskab som var underkastet livets dynamik: Man var barn, voksede til, blev voksen og livsduelig, og man blev gammel og affældig. Undervejs var man indgået i en familie med mand og hustru og børn, som voksede op og dannede nye familier. Det i sig selv skabte et behov for nabo- eller genbogarde – for et udvidet fællesskab. Så landsbydannelsen var en naturlig sag for agerdyrkeren.

Det var slidsomt at pløje og så og høste – og end mere plagsomt før trækdyr og teknik lettede lidt på møjen og besværet. Så hvor der var slaver, blev de sat til det hårde slid. Vi ved det fra Rom og fra Grækenland, hvor slaveholdet, der bestod af krigsfanger, havde et vist omfang, men vi ved dog også fra kortlægningen af soldaterkolonier i erobret land, at det var hensigten, at soldaterne der skulle være bønder, skønt det vel er muligt, at de i et vist omfang kan have gjort brug af indfødt arbejdskraft. I den nordlige del af Europa har slaveriet haft stadig væsentlig betydning for arbejdet på herremændenes hovmarker og måske også som den af bonden selv anvendte og udnyttede arbejdskraft. Slaveholdet er forsvindende op i middelalderen, hvor mange af dem blev etableret som herremandens bønder for siden at blive opblandet med de til fæstere konverterede frie bønder.

Landsbydannelsen betød et fællesskab omkring bondens erhverv – omkring jordens dyrkning og avl samt om fælles græsningsarealer for bondens kreaturer, de dyr han tidligt havde tæmmet og gjort til en fast bestanddel af sin bedrift.

Den til landsbyen liggende jord og eng og skov blev ernæringsgrundlag for landsbyen – men meget snart blev den også ernæringsgrundlag for de flere og flere som søgte at frigøre sig fra den elementære relation til jorden, hvad der indebar, at bonden og bymarken fik ekstra byrder at bære. Og byrden blev stadig tungere med det stigende antal som søgte at frigøre sig – som skabte nye samfundsstrukturer omkring byer, der ikke var landsbyer, som ikke havde bymarker., men blev købstæder – "Stadtluft macht frei". Men som dog var henvist til at brødføde sig af de landsbyer og de bønder, der forblev derude – i et med tiden "der nede", som det samfundslag, der bar den hastigt ekspanderende samfundspyramide. Bar den oppe, for oppe blev den for det meste, og tog med tiden aldeles magten over bonden og hans mark og eng og skov.

Men tilbage til landsbyfællesskabet – denne samling af gårde og gårdfamilier, der fortsat dyrkede jorden, høstede engens græs og benyttede sig af skovens træ til at bygge gårde og holde varmen.

Man søgte at indrette sig i fællesskabet med de problemer, det naturligt affødte og holdt regelmæssige møder på bystævnepladsen, hvor man fastslog vedtægter, diskuterede løsninger på aktuelle problemer og traf beslutninger om fælles anliggender.

Bymarken var den fælles pulje, hvor man pløjede og såede, hvor kreaturerne græssede, og hvor man høstede og samlede kvas. Hver gård havde sin andel i den pulje, en andel som naturligt skiftede med gårdens konjunkturer – med dens beboeres op- og nedgange. Men tæt på byen og gårdene havde hver gård sin toft, som ikke hørte til den

fælles pulje, men var et jordstykke, der tilhørte den enkelte gård. Derudover var der gårdstedet, den grund i landsbyen hvorpå gården var bygget. Oprindelig var antallet af gårdsteder lig med det oprindelige antal gårde i landsbyen. Først langt senere hændte det, at gårdsteder blev delt i halve og endog, skønt antagelig sjældent, i tredjedele og kvarte, til opbygning af nye gårde. Da først opstod begrebet et helt gårdsted om de oprindelige gårdstedsarealer. Langt hen var det skik, som det fremgår af Jyske Lov fra 1241, at bonden selv ejede sin gårdsbygning, som han, i fald han valgte at forlade byen, kunne afmontere og bringe med til sit nye sted. Derfor var det gårdstedet, der var det konstante, det blivende element. Og det blev derfor gårdstedet, måske oprindelig det hele gårdsted, sådan som det forekommer på Endelave endnu i 1683, der var bærer af anparten i bymarken. Derude i denne byens pulje var brugsjorden opdelt i fald eller åse afhængige af jordbonitet og beliggenhed, antagelig i et stigende antal, efterhånden som opdyrkningen skred frem. I disse fald og åse blev der så opmålt agre til de enkelte gårde. Det var tilstræbt, at hver gård havde agerandpart i alle disse fald eller åse med deres vekslende bonitet og beliggenhed. Disse agre – med tilhørende eng og skov – vekslede med jævne mellemrum fra gård til gård afhængig af den enkelte gårds aktuelle status.

Og her er det, vi kommer ind på karakteren af dette oprindelige fællesskab: Det må have været et tæt sammenvævet fællesskab, når man betænker den isolerede situation af det overvejende flertal af landsbyer. De var tætheden og fortroligheden derude i isolationen og nattemørket. I hvor høj grad gik produkterne fra mark og eng og skov ind i en fælles landsbyøkonomi; i hvor høj grad var de knyttet til den andelsbesiddende gård? Der var næppe noget egentligt ejerskab til andelen i bymarken – kun en brugsret, som vel havde karakter af en brugsforpligtelse. En forpligtelse overfor fællesskabet, men

også overfor alle de, som havde erhvervet ret til skatter og afgifter af landsbyens produktion. Jo større dette pres udefra blev, des stærkere må man antage, at fællesskabet blev.

Fordelingen af anparter i den fælles pulje gik på de enkelte udmålte agre og tilsvarende distinkte anparter i eng og skov. Udmålingen af disse agre skete ved en såkaldt rebning, hvor man primært udmålte faldets bredde og derudfra bestemte bredden af de enkelte agre ved at dele faldet op i enheder, bestemte i antal for hver enkelt by og stående i en os ukendt relation til antallet af byens gårdsteder. Disse enheder –i Danmark bolet –blev så igen underopdelt i fjerdinger eller ottinger. Lærde folk mener, at denne opdeling er en sekundær udvikling, at bol og gård oprindelig var identiske begreber, og at en senere udvikling viser en opdeling af begge dele (en udbredt opfattelse hos ikke blot danske, men også europæiske agrarhistorikere). Der er dog tyske historikere, som har kunnet påvise, at det til bolet analoge begreb i rhinområdet: mansus, allerede i 900-tallet var opdelt i fjerdinger og ottinger³, og det samme er omtalt for begrebet "hufe".⁴ I Danmarks riges breve ser man bolfjerdinger omtalt første gang i 1135, mens den tidligste oplysning om bol i danske kilder (1085) også omtaler halve bol. Derfor er det min opfattelse, at bolet i sit udgangspunkt har været opdelt i fjerdinger eller ottinger, således, at en ager er lig med en sådan bolfjerding eller -otting i bymarkens fald. At bolskiftet fra sin oprindelse har set ud som følger (fra et bolskifte på tre bol opdelt i fjerdinger):

Bol 1 Bol 2 Bol 3
//- - - -//- - - -//- - - -//

Sådan ser bolskiftet ud på Samsø i 1683, og opdelingen i fjerdinger og ottinger og deres fordeling på landsbyens gårde er så fremtrædende i gårdenes tilfæstning af fjerdinger og ottinger i de senmiddelalderlige eller

eftermiddelalderlige stedmålslist, at ordet bol kun forekommer ganske undtagelsesvis.

Bolskiftet er utvivlsomt knyttet til tofteageren. Tofteageren kunne ses som havende til formål at markere den ændring i et bolskifte som fremkommer ved arv eller handel. En markering af den ændring som indtræder i de 50-70 fald i "udmarken". Det turde være tofteagerens rolle, og dermed er tofteageren knyttet til bolskiftet. Og bolskiftet har sin oprindelse i en tid, da multipel arvegang og handel endnu fandt sted.

I og med "solskiftet" af en landsbys gårde bliver tofteageren overflødig, da gårdens anpart i bymarkens fald herefter ligger fast. Hvad enten solskiftet finder sted generelt eller indenfor bolets rammer, så vil et solskifte implicere, at gårdens anpart i bymarkens fald nu er fast og uforanderlig.

Et andet kendetegn vedrørende det oprindelige bolskifte er det forhold, at en landsbys gårde typisk havde sin anpart (fjerdinger eller ottinger) i flere bol og dermed spredt i faldenes agerrækker i bymarken. Hvorimod overgangen til solskifte indebar, at gårdens anpart lå samlet i agerrækkerne i bymarkens fald.

Ved handel eller arv i det oprindelige bolskifte vil man kun se de enkelte bolparter i form af fjerdinger eller ottinger og dermed ageren eller halvageren i bymarkens fald afhændet eller tilegnet.

Overgangen fra bolskifte til solskifte kunne tænkes i vidt omfang at have fundet sted under og efter "den sorte død" fra midten af 1300-tallet. Den har utvivlsomt i højere grad ramt landsbyerne end feudalherrerne, de sekulære såvel som de gejstlige, der i vidt omfang har sat sig i besiddelse af og en genetablering af landsbyens ødegårde.

En videre udvikling fra solskiftet var egaliseringen af landsbyens gårde. Det vil sige, at gårdene blev gjort lige store.

At denne fremtræden af et således opdelt bolskifte er identisk med det oprindelige, bygger nærværende undersøgelse blandt andet på, at selve gårdene i landsbyen blev henregnet til løsøre, mens det reale var jorden i form af gårdstedet og gårdens anpart i bymarkens bol i bymarkens fald. Ved de ofte forekommende indbyrdes omsætninger mellem de senere "jorddrotter" - er det det reale, altså jorden, det handler om, mens løsøret spiller en sekundær rolle. Gårdstederne har antagelig spillet en langt væsentligere rolle ved disse omsætninger, end de på gårdstedet stående gårds-bygninger. Til gårdstedet var oprindelig knyttet anpartsretten til agrene i bymarkens fald. Vel at mærke var det de hele - ikke de opdelt - gårdsteder, denne anpartsret var knyttet til, som vi ser det som et manifest forhold på øen Endelave i Chr. V.s matrikels markbøger fra 1682.⁵

Fra 1400-tallet begynder udviklingen af hovmarker omkring herregårdene. Adelen ekspanderer og inddrager bondegods til egne marker, hvor fæstebønderne blev pålagt hoveriarbejde i meget forskelligt, men stigende omfang.

Men væsentligere for os er fællesskabets natur. Det må have været som en familie. Nært beslægtet med hinanden har de fleste været. Landsbyens isolation har ofte været stor - nærheden i fællesskabet desto større. Kun var gårdstedet og toften den enkelte bondes eget sted. Der var han helt sin egen. Indtil han heller ikke længere var herre over dem.

Hver landsby fandt sit sprog, sin dialekt. Kun tydbart for dem i nabolandsbyerne. Man arvede anparter i bymarken fra gård til gård, og man handlede anparter indbyrdes. Det blev i familien. - Det faste og uforanderlige i landsbyen, i puljen,

hvor på det satte sin eksistens, var de enheder, som bymarken var opdelt i. De enheder, som i det danske, kongerigske landskab var dens bol, som der ude i faldene var underopdelt i fire eller otte disponible agre, der i landsbyfællesskabet blev handlet og arvet fra gård til gård.

Når vi ifølge kilderne ser en livlig vekslen af anparter i bymarken fra gård til gård, må det betyde, at for landsbyens bønder var bymarken det reale med dens bol og dens boldelinger, mens gårdene som bygninger var det fluktuerende, der de stod på gårdstederne med deres tofter. Sådan har det set ud "indefra", og sådan har det også præsenteret sig, da "øvrigheden" etablerede sig og søgte at få kontrol over de landsbyer, de eller deres forfædre en gang havde forladt.

Det var disse opdelte enheder i bymarken, som blev genstand for deres indbyrdes aftaler og transaktioner. For de var af en stabil og uforanderlig størrelse i modsætning til gårdene. Så langt op i 1200-tallet ser vi, at ejendomstransaktioner imellem de sekulære eller gejstlige myndigheder, som havde sat sig i et delvist eller helt ejerforhold til disse landsbyer, ikke gik på gårdene, men på disse enheder ude i bymarken – på veldefinerede jordenheder. Men efterhånden som jorddrotterne etablerede sig og sikrede sig ejerskab til den hele bymark og den hele landsby, inklusive dens gårdsteder og gårds-bygninger, blev det en selvfølge, at bønderne ikke mere kunne handle med eller frit arve den jord, der ikke længere hørte landsbyen og dens gårde til, men som de nu lejede af jorddrotten.⁶ Men indtil det kom så vidt, var øvrigheden henvist til at benytte bymarkens grundenheder – i Danmark bolet eller mark guld – i deres indbyrdes transaktioner.

I Tyskland var der omkring 1820 ca. 28 millioner mennesker, hvoraf 16-18 millioner levede af landbruget. Bondefrigørelsen var sat i gang i starten af 1800-tallet, men

var først gennemført overalt hen mod slutningen af århundredet.⁷ Men godsejerne i Preussen spillede stadig en dominerende rolle op gennem århundredet.

"In many parts of Europe custom, legislation, and sometimes fiat had established a conventional holding or unit of exploitation, made up of house, house lot, garden, plowland and servitudes. This conventional unit had many names, among them *hufe* in Germany-speaking lands, *bol* in Scandinavia, *wloka* or *lan* in Poland, *adranmaa* in Estonia and Latvia, *voloka* in White Russia and Lithuania, *Haken* in Livonia, *session* in Hungary, *mansus* or *meix* in France, and *hide* in England.

But the conventional unit, where it still persisted, had long since lost its significance as the holding necessary for the maintenance of a family. Instead, it served as the unit for the assessment of obligations owed to the seignior and to the state. The dues, services, and taxes that the peasant household paid were proportionate to the amount of the conventional unit it held.

And so lords, peasants, and princes all tried to prevent the subdivision of holdings, or at least to impede it. By command, by tradition, and by statute they forbade the division of a holding at the death of its occupant, and instead that it had to descend to a single heir."⁸

"Selvejer"- bonden

Der var længe bønder, som gik under den betegnelse. "Selvejer" betød, at de havde bevaret dispositionsretten over deres anpart i bymarken og over deres gård og gårdsted. De var næppe at anse som "ejere" eller besiddere. Så den betegnelse er formentlig først fremkommet, da adskillige af deres nabogårdmænd var blevet gjort til lejere af "jorddrotternes" jord. Lidt ligesom

"helgården" først opstod, da nogle af landsbyens gårdsteder op i tiden blev delt og "halvgårdene" opstod.

Anders Bøgh finder, at "ved reformationen, i 1536, var omkring en sjettedel af gårdene i Danmark, minus Sønderjylland, selvejere", men ... "at det bliver vanskeligt at mene andet, end at selvejerprocenten i højmiddelalderen har været langt højere end den var i 1536"⁹ . .

De såkaldte "selvejergårde" var i middelalderen, i det mindste i Danmark, knyttet til og skyldige i skat. inne og andre afgifter til kongen. Men de var en bestanddel af landsbyen, og de havde deres part i landsbyens bol i bymarken. Kun havde de selvejeret til deres gårdsbygning, og de kunne længe handle frit med deres jordanpart i bymarken, ligesom de længe havde multipel arveret. De var tidligt kongens ledingsbønder, hans "havnebønder", som bemandede hans ledingsskibe. Så længe de havde den rolle, bevarede de råderetten over deres gårde og deres jord. Men da de med tiden blev overflødiggjort af adelen og dens Krigsknægte, mistede også de råderetten. De fleste af dem overgik til "fæste" dvs. til lejerstatus, og de få, der stadig fastholdt selvejer-betegnelsen, blev pålagt samme indskrænkninger i dispositionsretten over deres bedrift som deres naboer, fæstegård-mændene. En udvikling som må være begyndt i højmiddelalderen for at være på det nærmeste afsluttet ved indførelsen af enevælden over midten af 1600-tallet.

¹ Axel Steensberg: Den danske landsby gennem 6000 år, 1973, s. 190

² Axel Steensberg: Den danske landsby i oldtiden. I Axel Steensberg, red.: Den danske landsby, 1940, s. 28

³ Ludolf Kuchenbuch: Bäuerliche Gesellschaft und Klosterherrschaft im 9. Jahrhundert. Studien zur Sozialstruktur der Familia der Abtei Prüm. Beiheft 66 Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1978, s. 80.

⁴ Jürgen Falkenberg: Absolutes Staatswesen und Autonomie der Territorialverbände und Genossenschaften. Eine Studie zur Entwicklung des

modernen Staates in Schleswig-Holstein an Hand der landesherrlichen Gesetzgebung des 17. Und 18. Jahrhunderts. Kiel, 1967. Dissertation, s. 177.

5 Som nærmere omtalt i Steffen Hahnemann: Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat, 1994, s, 10-18,

6 At landsbyerne op gennem 1500-tallet gennemgik en udvikling til kun én herre fremgår af Troels Fink. Landsbyen og Herrevældet 1500-1750, 1940, s. 53, I Axel Steensberg (red.) Den danske Landsby. Vi og Vor Fortid. Nr. 1, 1940

7 Ernst Ulrich Pinkert: Fra det Tyske Forbund til det tyske rige, 2, udgave 2001, s, 68 – 70.

8 Jerome Blum: The End of the Old Order in Rural Europe. Princeton University Press, 1978.S. 95-96

9 Anders Bøgh: "Bundones Regis". Selvejernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen. I Konge, Kirke og Samfund, red. Agnes S. Arnorsdottir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen, 2007, s. 121 og 127.

KAPITEL 2

ET MEGET SUMMARISK RIDS OVER ØVRIGHEDSSTRUKTURERNES UDVIKLING

Freuds forestillinger om overgangen fra naturtilstand til organiseret, socialt samfund der ved, at en urfader opkastede sig til despot og tvang sine medmennesker til at arbejde og skabe en vis social organisation - en civilisationens udvikling.

(Sigmund Freud: Kulturens Byrde, 1930 (1966) og Manden Moses og læren om en gud. 1939 (1969))

"When Adam delved and Eve span, who was then the Gentleman?"¹⁰

Der var jorden og dens afgrøder og dyreverdenens mangfoldighed som forudsætning for menneskets ernæringstilførsel og dermed eksistens.

Først var der "jægere og samlere" mens menneskeheden endnu var af en overskuelig størrelse. Men for flere tusinde år siden udvikledes så agerbruget - måske under pres fra oven - måske under pres fra et stigende befolkningstal. Fra oven - det kan være fra en instans, der havde øjnet muligheden for at undslippe den daglige trummerum ved at få andre til at gøre arbejdet for sig. I det mindste blev sådanne tankegange mere og mere dominerende efterhånden som agerbruget bredte sig og erstattede den mindre overskudsgivende og derfor mere demokratiske jæger-og-samler kultur.

Tidligt har der vel været fyrster i det små omgivet af deres væbnere, siden kom der så konger og kejsere og dronninger og kejserinder. Som oprettede konge- og kejserriger, Det vil sige landområder, de hævdede at herske over. Områder hvor agerbrugerne sørgede for at give ham og hende og deres børn og hele husholdning noget at spise og dermed holde dem i live. For at opnå det, var det afgørende, at de havde religionen og guderne på deres side. At de på den måde blev holdt i live der i deres borge og paladser, var i overensstemmelse med guds eller gudernes vilje. Den tro og overbevisning deltes også langt hen af bønderne, så de dyrkede og slagtede og leverede ydmygt den livsopretholdende næring til fyrsternes køkkener. Hvor det blev videre forarbejdet for siden at blive sat frem for herskabet, der de sad på eller omkring deres tronstole.

Kan hænde er det således startet i det små. Men siden har det vokset sig større og større efterhånden som den livsform er blevet kendt og søgt virkeliggjort i stadig bredere kredse. Som Freud skriver: "Man valgte sig en leder". Men dermed var vejen frem til classesamfundet ikke banet. Der måtte mere til: Borge og voldgrave og en hird af loyale mænd. Og andre mænd, der hævdede at de var Guden nærmest. og således kunne skabe trivsel og fremgang der ude i landsbyen. Siden indrettede det sig, som bekendt, på nye tider, nye strømninger med købmænd og kaptajner, med generaler og statsmænd, med industrifyrster og progressive, fremsynede af begge køn.

Agerbruget var nu blevet udstyret med en konge måske endog en kejser og hans husholdning, en fyrste som endog hævdede, at han besad territoriet frem til visse grænser med fuld ret - ifølge troværdige udsagn fra Gud eller Guderne. Ud over at sørge for deres ernæring måtte territoriets bønder også hjælpe til med at fastholde de grænser, som fyrsten lagde så megen vægt på, men nabo-konger eller -kejsere anfægtede. Dermed fremkom en hær

af bevæbnede bønder, men også med generaler og undergeneraler i spidsen. Og de skulle også ernæres, såvel i krigs- som i fredstid. De blev med tiden til fyrstens "hirdmænd", som bidrog til at forøge fyrstens husholdning. Indtil han en dag blev træt af at have dem rendende omkring. Så gjorde han dem til "lensmænd". Det indebar, at de hver fik et område at disponere over, og at de midt i det hele byggede sig borge og fæstninger udstyret med krigsfolk for at sikre kontrollen over deres område og deres vandmølle, som de siden pålagde områdets bønder at benytte.¹¹

Siden fik det hele ganske umådelige proportioner. Og bønderne sled og slæbte - ikke mindst i deres landsbyer - for at holde det hele gående - holde det i live. De blev dog hjulpet godt på vej af "jorddrotternes", "feudalherrernes" krigskarle, som påså, at skatterne og landgilden blev leveret, samt hærs karen af kongelige embedsmænd, som påså at bonden betalte sine skatter. Der skulle mange til at holde styr på alt det, men når man betænker, at de alle sammen blev holdt i live af det, de således havde opsyn med, kan det ikke undre, at der var rigeligt med ansøgere til embederne.

Med tiden blev det dog en torn i øjet på "jorddrotterne", at vel besad de deres riger og deres forleninger, men bønderne ude i landsbyerne fortsatte med at føre sig frem og gebærde sig, som om de havde råderet over deres gårde, deres landsby og bymarken og dens tilliggende i skov og eng. Efter at have set på det forhold med stigende irritation skred "jorddrotterne" til handling. Vigtigst for dem var det, at få styr på landsbyens gårde, som urokkelige enheder med faste forpligtelser i form af skatter og landgilde. Til det formål oprettede de deres eget retsvæsen, (*la seigneurie banale*) som dekreterede, at det var ulovligt at afhænde dele af bymarken gårdene imellem, sådan som det var landsby-bøndernes sædvane. De dekreterede

ligeledes, at gårdene ikke måtte udstykkes på flere arvinger, eller deres anparter i bymarken ikke længere måtte arves fra en gård til en anden. Men, at der til hver gård kun var én arving, og at resterende arvinger måtte tilfredsstilles med en økonomisk kompensation. Således begyndte det, men efterhånden overtog "jorddrotterne" ejendomsretten over den hele landsby og dens tilliggende jorder indbefattende dens skov og eng. Det tog sin tid og bønderne strittede sågar imod, så der blev brug for hirdsmændene og krigskarlene til at fastholde ordnede forhold under de ændrede betingelser. Da "jorddrotterne" sluttelig stod over for, at adskillige landsbyer sluttede sig sammen og besluttede sig for væbnet oprør, måtte "jorddrotterne" ty til gejstligheden, som gjorde det klart for bønderne, at de var ude i syndigt ærinde, og at "jorddrotterne" med deres krigskarle var i deres fulde ret til at slå deres oprør ned og behandle dem som skabede og gale hunde. Og gejstligheden betonedede, at de herefter skyldte den af Gud indsatte øvrighed respekt og underdanighed, at de var henvist til at være "hørige og lydige".

Vi kan endog se det beskrevet som "feudalsamfund" med menneskeheden fordelt i tre grupper: de gejstlige, som tog sig af de åndelige sager, fyrsterne, som tog sig af krigeriskheden og så endelig bønderne som var de arbejdende. En arbejdsdeling, som trods murren, skulle have holdt middelalderen igennem, og som brød sammen med den voksende handel, pengeøkonomien og de voksende byer, Men bedre blev det ikke for bønderne, den arbejdende del af menneskeheden.¹²

Og derved blev det. For bønderne, som til daglig omgikkes Guds skabelser – i modsætning til byboerne, som var omgivet af deres egne kreationer – gik i kirke hver søndag og var for flertallets vedkommende dybt grebne af guds ord. Så da tilmed øvrigheden hævdede at være indsat af samme Gud eller i det mindste udøvede dets magt i forlængelse af

hans, så faldt bønderne til føje. De blev så siden lejere af herremandens jord og af hans gårdsbygninger i landsbyen. Der kom stændersamfund, hvor de som det fjerde og nederste under den ny-kreerede "3. stand", borgerstanden, holdt de oven over placerede tre (adel, gejstlighed og borgerskab) i live og oppe.

Dernede havde de ikke meget at skulle have sagt. De blev fattige under de tiltagende byrder af skatter og landgilde – for flere mennesker blev der immervæk at holde i live, og de deroppe havde endog fået gjort det til en menneskeret at blive holdt i live. Så fattige blev bønderne og efterhånden også lidt fordrukne. Landsbyfællesskabet havde man vel stadigvæk, skønt der ikke længere var så meget at være fælles om.

Men det var så netop det, øvrigheden og jorddrotterne blev opmærksomme på, da befolkningstallet blev ved med at stige og nåede højder, hvor produktionen af madvarer knap nok slog til. Landsbyfællesskabet! – som var fællesskab såvel for de energiske som for de dovne, for dem det lå for at så og dyrke og høste, og de som havde andre tanker i hovedet, men bidrog til fællesskabet med hvad der kom ud af det. Fællesskabet var rummeligt endog for umuliusser. Dem måtte man leve med. De fik deres plads. Men fællesskabet betød en mellemvej mellem de energiske og de dovne, mellem de praktisk dygtige og de kejtede.

Og nu var øvrigheden blevet grebet af nye idéer, som sikkert nok stammede fra, at de var blevet oplyste og dynamiske og nu ville handel og konkurrence og udadvendthed. Da kom de i tanker om landbruget og dets produkter, og så måtte de interessere sig for, hvordan det gik for sig dernede og derude. Der blev de så opmærksomme på alle de kræfter, som gik til spilde ude i landsbyfællesskaberne, og som kunne bruges til noget langt bedre i den nye tid med dens dynamiske initiativer både til vands og til lands. Så man måtte have bønderne ud af

fællesskaberne og den fælles bymark. Der blev til det formål uddannet en hærskare af landmålere, som over hele landet og i alle dets landsbyer gik i gang med at opmåle og opdele bymarkerne, så enhver fik sin andel liggende til hans egen gård og til hans eget brug. Dermed slap den energiske bonde fri af fællesskabets begrænsninger. Det var måske mindre heldigt for den mindre energiske eller mindre praktiske, som havde levet i læ af det samme fællesskab, men for ham var der nye roller som landarbejder eller som købmand eller bager eller som selvlært håndværker eller i bedste fald som husmand.

Så det gik vel alt i alt som forventet og meget godt gennem de næste hundrede år.

Hvor bønderne – de af dem, der havde overlevet opbruddet fra fællesskabet – blomstrede og med dem det danske landbrugssamfund, hvor købmænd, bagere og håndværkere var flyttet ind på de ledigblevne steder i landsbyen og fyldte den med nyt liv. Til erstatning for fællesskabet opstod andelsbevægelsen med mejerier og brugsforeningerne. Det så rigtig godt ud – så længe det varede.

Men hverken jorden eller gårdene var dog længere deres egne. Som omtalt var de med tiden kommet i "jorddrotternes besiddelse", og bønderne var blevet lejere af gårde og jord. Så vel var de blevet frigjorte fra fællesskabet, men ikke fra herremændene, fra "jorddrotterne".

De var ikke blevet "selvejere" – sådan som de (uden særlig god grund) formodedes at have været flere århundreder tidligere. Det vil sige, at de stadig manglede det incitament, at være selvrådende bønder. De fik derfor det tilbud at købe sig fri af lejerforholdet til herremanden.

Og det benyttede de sig så af op igennem det næste århundrede.

10 Et citat fra "freeborne John" en af lederne af bondeoprøret i England i 1281.

11 For en nærmere redegørelse generelt for Europa, se Pierre Bonnassie: From Slavery to Feudalism in South-Western Europe, Cambridge university press, 1991, chapter 3: From the Rhone to Galicia: origins and modalities of the feudal order.

12 Paul Sweezy: A Critique. In The Transition from Feudalism to Capitalism. Ed. R. Hilton, 1976, s. - 33 - 56

KAPITEL 3

FRA BOLSKIFTE TIL SOLSKIFTE TIL EGALISERING

"The Germanic countries present a similar picture: we find the German hufe, English hide and Danish bool all readily translated into Latin as manses, while the institutions they denote display unmistakable affinities with the French manse, a unit at once agrarian and fiscal".

"The manse must be something more than the superficial creation or administrative regulation, and older than historical, national boundaries".

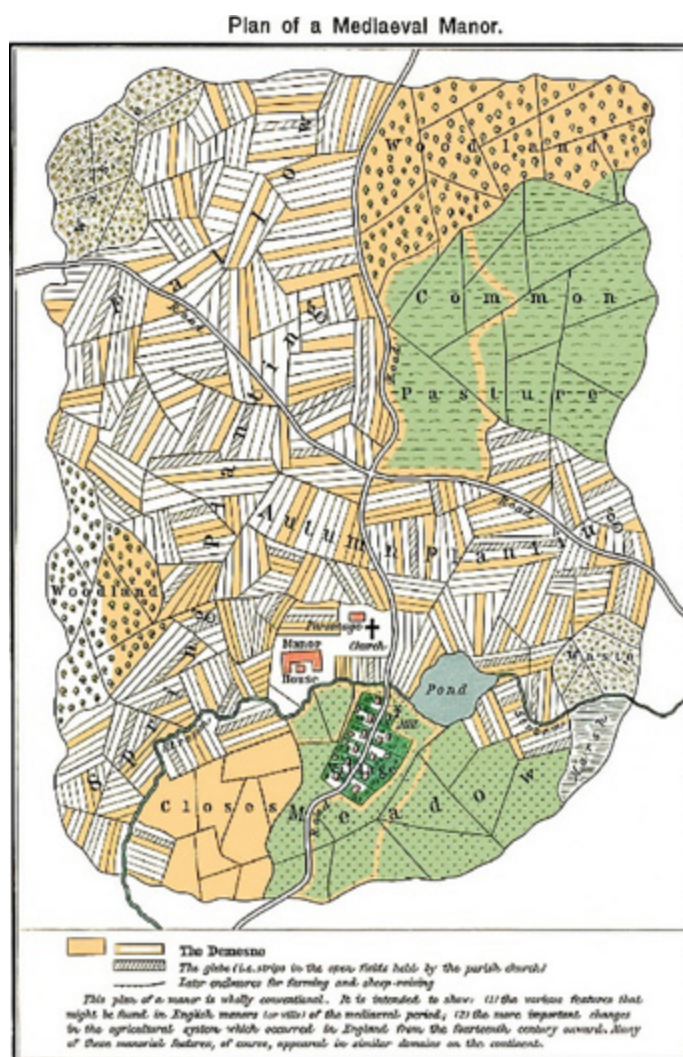
(Marc Bloch: French Rural History.
Engelsksproget udg. London 1966, s. 156-157)

Det er jo dog det erhverv, som nu i årtusinder har båret menneskeheden og dannet baggrund for dens vækst og for dens kulturelle frembringelser. Det er jo dog det, der holder os i live, og har holdt os i live frem til i dag! Dernede på bunden af samfundet, hvor det har været en slags verdenshistoriens fyrpasser.

Landsbyerne og rebningssystemernes opståen.

Antagelig er det en tidlig udvikling i landbrugserhvervet, at flere gårde har sluttet sig sammen i landsbyer og er blevet enige om en fælles brugsret til den omgivende "bymark". Det er og forbliver et postulat. For vi ved det ikke. Der er ikke mange kilder til vores disposition: Det overlod

bønderne til dem, de holdt i live på noget højere niveau. Så jeg fortsætter:

Bt: Et eksempel på en bymark til en engelsk landsby, repræsentativ for bymarker i Europa i højmiddelalderen Fra Wikipedia: "Open Field System".

Man kunne antage, at det har drejet sig om selvstændige bønder i landsbyetablerings-fasen. At de har savnet naboer og fællesskab. Uden indskrænkninger i deres rettigheder ud over det som sædvaneretten og fællesskabet fastsatte. At ingen overordnet myndighed i form af konge, kirke eller herremænd endnu havde blandet sig i bøndernes indbyrdes dispositioner. Fyrster har der vel været, men de har mest set på bonden som skatteyder og potentiel krigskar og kun i

den forstand underordnet. Sluttelig som slaver under feudalherren¹³. Vi ved ikke, om de selv har kåret og udvalgt ham og hans hirdsmænd, eller om landsbyen er blevet påtvunget deres eksistens. Men ud af denne situation er så vokset både konger og herremænd samt endog gejstligheden – og siden købstæderne og borgerskabet.

Længe var det landstingene som stod for lovgivningen. Det var først i højmiddelalderen, at kongen fik tiltagende indflydelse, men retten kunne kun ændres af kongen med folkets samtykke. I det 13. århundrede gik magten fra folket på tinge over til stormændene, som kongen skulle rådføre sig med i lovgivningsanliggender og landstingenes rolle svækkedes.¹⁴

Men antager vi, at bonden i landsbyernes etableringsfase har været sin egen herre, som nu blot måtte indordne sig under finansieringen af de fra jorden frigjorte samt under bondefællesskabets krav, så må vi kunne genfinde denne bondens uindskrænkede brugsret i de rebningssystemer, de har gjort brug af ude i den fælles bymark. En fordeling af den enkelte gårds agre, som har rummet bondens frie brugsret, hans frie arveret og ret til at handle med denne brugsret efter behov.

Det kunne være her, vi støder på det forhold, at det ikke var antallet af de implicerede gårde, man som forventeligt benyttede ved fordelingen af den i fællesskab opdyrkede jord på de enkelte gårde. Man benyttede generelt et ganske anderledes princip og begreb, hvis baggrund og fælles indbyggede begrundelse vi nedenstående vil søge at forstå.

Når jeg her benævner disse gamle betegnelser, mansus, hide, hufe og bol som jordfordelingsenheder. Skyldes det en påstand om, at sådan må de forstås. Man kunne vel tolke dem som militære rekrutteringsenheder, men i så fald en supplerende betegnelse.

Men først lidt om selve udmålingen af bymarken i tilliggende til landsbyens gårde. For det første: da jorden

ude i den fælles bymark var af vekslende bonitet og orientering opdelte man bymarken i områder - ofte 50 - 60 - 70 - hvori man så fordelte brugsretten til de enkelte gårde i det man - i Danmark - betegnede som "fald" eller "åse". Eller i gammel tid "deld" eller "deild".

Desuden måtte en del af bymarken benyttes til græsning for de kreaturer, som hørte til gårdbruget. Tidligst har man vel så indrettet sig på det såkaldte tovangsbrug eller trevangsbrug med marken opdelt i to eller tre lige store områder, der skiftedes til at være "under plov og ligge "for fæfod".

Dernæst gik man i gang med at udmåle agre i disse fald til brug for byens gårde. Dertil benyttede man reb (derfor ordet "rebning") eller en stang som standardmål. Og her er det så, at ikke gårdtallet, men dette andet begreb kommer ind som måleenhed. En måleenhed, der igen var underopdelt i fjerdedele eller ottendedele - måske endda tolvtedele. Og disse underopdelinger var så de agre, som blev tildelt de enkelte gårde. I Danmark var det benyttede begreb "bol" og dets underopdelinger i agre betegnede som "fjerdinger" eller "ottinger". Og summen af disse fjerdinger eller ottinger blev så betegnelsen for den enkelte gårds tilliggende i bymarken - dens "bymål".

Om jordfordeling i bymarken: Det er utvivlsomt, at bolskiftet er den ældste forekommende agerrebning af landsbyernes bymarker. I de ældste landskabslove, som Skånske lov, og de to sjællandske love fremstår bolet således som betegnelse for og synonym med landsbyens jord i bymarken. Kun i jyske lov omtales også solskiftet, som en potentiel afløser for den bolskiftede jord.

Det vil sige, at man i stedet for landsbyens gårde har valgt et mellemlid, et andet begreb, ved udmålingen af agrene i bymarken. I det mindste ifølge Jyske Lov. Dette mellemlid har således været bolet, hvor hver landsby var